

Gert-Jan van der Heiden

Rondzwervende betekenissen

Interpretatie tussen tekst en lezer

De tekst als nomade is een beeld dat veel te denken geeft. Het duidt erop dat de tekst op geen enkel moment van de geschiedenis werkelijk thuis is. Het betekent echter tegelijkertijd dat een tekst overal een onderkomen zoekt en dikwijls weet te vinden bij lezers uit vele eeuwen en plaatsen. Deze dubbelzinnigheid roept vragen op: hoe komt het eigenlijk dat een tekst gelezen kan worden in alle tijden? En wie bepaalt dan wat de tekst te zeggen heeft? Heeft de tekst zelf iets te zeggen of is hij geheel overgeleverd aan lezers en interpreteren? Dergelijke vragen winnen, zoals ik in dit essay zal laten zien, alleen maar aan gewicht wanneer zij religieuze teksten betreffen die mensen niet (alleen) uit esthetisch genoegen lezen, maar (ook) om er een oriëntatie voor hun levenshouding in te vinden.

De bovenstaande vragen naar de aard van de betekenis van een tekst horen thuis in de hermeneutiek, de studie van de interpretatie en de tekstuitleg. In de filosofie is de hermeneutiek sinds het midden van de vorige eeuw (weer) hoog op de agenda komen te staan onder invloed van auteurs als Hans-Georg Gadamer (1900-2002) en Paul Ricoeur (1913-2005), die zich in hun wijsgerige hermeneutiek uitvoerig over het onderwerp van de interpretatie hebben gebogen en daarbij in het bijzonder aandacht hebben gehad voor het historische karakter van interpretaties en wat Gadamer de *werkingsgeschiedenis* van een tekst noemt. Interpretaties van teksten – en zeker van teksten zoals we die in de Bijbel vinden en die een onuitwisbare invloed op onze cultuur hebben gehad – zijn geen geïsoleerde gebeurtenissen, maar hebben een geschiedenis. Door de eeuwenlange lezing werken grote teksten zoals de Bijbel, Plato's dialogen of Shakespeares toneelstukken door in onze cultuur: ze hebben hun sporen nagelaten in kunstwerken die impliciet of expliciet naar deze grote teksten verwijzen, en in allerlei maatschappelijke instituties en sociale ontwikkelingen. Op hun beurt beïnvloeden deze 'doorwerkingen' hoe deze teksten in de volgende perioden van de geschiedenis worden gelezen. Zo zwerven de

tekst en zijn vele betekenissen door onze geschiedenis en cultuur en geven ze mede vorm aan ons begrip van de wereld. In deze bijdrage wil ik dit proces van betekenisvorming en de rol van tekst en lezer daarin nader beschouwen.

Tussen rijkdom en vertekening

Anders dan gesproken woorden, die vervluchtigen zodra ze worden uitgesproken, en verdwijnen als ze niet worden doorverteld, zijn op schrift gestelde tekens bestendig en beschikbaar ter lezing. Wat op schrift staat, is bovendien veel bestendiger dan de schrijver. Teksten kunnen daarom door de tijd zwerfen en gelezen worden door generaties en in tijden die de schrijver op geen enkele wijze kon voorzien. Aan teksten die geschiedenis maken, kleeft daarom een geschiedenis van vele, lang niet altijd samenhangende en soms zelfs strijdige betekenissen.

Deze veelheid van betekenissen wordt binnen de hermeneutische filosofie vaak begrepen aan de hand van het model van een literaire tekst. Een werkelijk goede roman is zo rijkgeschakeerd dat geen enkele interpretatie hem uitputtend kan duiden. De vele verschillende lezingen van zo'n roman dragen daarom bij aan het blootleggen ervan: elke (goede) lezing onthult een nieuwe betekenislaag van het verhaal, en alleen tezamen tonen die interpretaties de betekenisrijkdom van deze roman.

Er zijn echter ook teksten die niet louter esthetisch gelezen worden, maar waaraan mensen een oriëntatie in het leven pogen te ontlenuen. Bij dergelijke teksten is de veelheid van interpretaties niet alleen een teken van rijkdom, maar kan ze ook tot spanning leiden. Want wanneer men twee strijdige oriëntaties tracht te volgen, raakt men gedesoriënteerd. Neem bijvoorbeeld de volgende twee lezingen van het beroemde verhaal uit Genesis over Abrahams opdracht zijn zoon Isaak te offeren. De Deense filosoof Søren Kierkegaard beweert dat dit verhaal draait om Abrahams geloof, en daarmee om zijn bereidheid zijn zoon daadwerkelijk om te brengen omdat God dat van hem vraagt. De Frans-

Litouwse filosoof Emmanuel Levinas betoogt daarentegen dat het verhaal moet worden begrepen vanuit de passage die ons vertelt dat Abraham, wanneer hij op het punt staat zijn zoon te slachten, toch tegengehouden wordt. Volgens Levinas zegt het verhaal daarmee dat JHWH, in tegenstelling tot de goden van de omringende volken, die kinderooffers eisten, een afschuw heeft van kindermoord. Deze twee duidingen staan duidelijk op gespannen voet met elkaar. Terwijl de eerste in Abrahams bereidheid zijn zoon te offeren een heldendaad van het geloof vermoedt, heeft de tweede voor deze bereidheid geen goed woord over: alles draait immers om het verbod op het kinderoffer. Wanneer iemand dit verhaal ook van betekenis acht voor zijn eigen leven, maakt het nogal wat uit wat het zeggen wil: roept het op tot een totale geloofsgehoorzaamheid of juist tot een verbod op het doden van kinderen? En stel dat we de eerste duiding van dit verhaal maar moeilijk kunnen accepteren, wat moeten we dan met deze rondzwervende betekenis die in de werkingsgeschiedenis aan dit verhaal is gaan kleven en er niet meer van los te maken is?

Dit voorbeeld laat zien dat de veelheid van betekenissen niet alleen een teken van rijkdom is, maar ook een groot probleem met zich meebrengt. Dit probleem werd al aan de orde gesteld door de filosoof Plato. Als een auteur weet wat hij of zij zeggen wil, zal die iets *welbepaalds* zeggen en zal hij of zij dus zeker geen veelheid van – dikwijls – strijdige, nauwelijks samenhangende betekenissen willen communiceren. En een tekst die werkelijk iets wil communiceren, zal iets welbepaalds overdragen: welke oriëntatie biedt een tekst ons immers als hij ons in verschillende richtingen tegelijkertijd stuurt? Plato ziet in de veelheid van betekenissen daarom het gevaar van willekeur: hij vreest dat een tekst die niet langer wordt bijgestaan door zijn auteur, is overgeleverd aan interpreten die de tekst niet echt begrijpen en daardoor ook niet in staat zijn de werkelijke oriëntatie en betekenis van een tekst te ontdekken. Om deze kwetsbaarheid van de tekst in de interpretatie tot uitdrukking te brengen gebruikt Plato het beeld van het weeskind. Een kind is on-

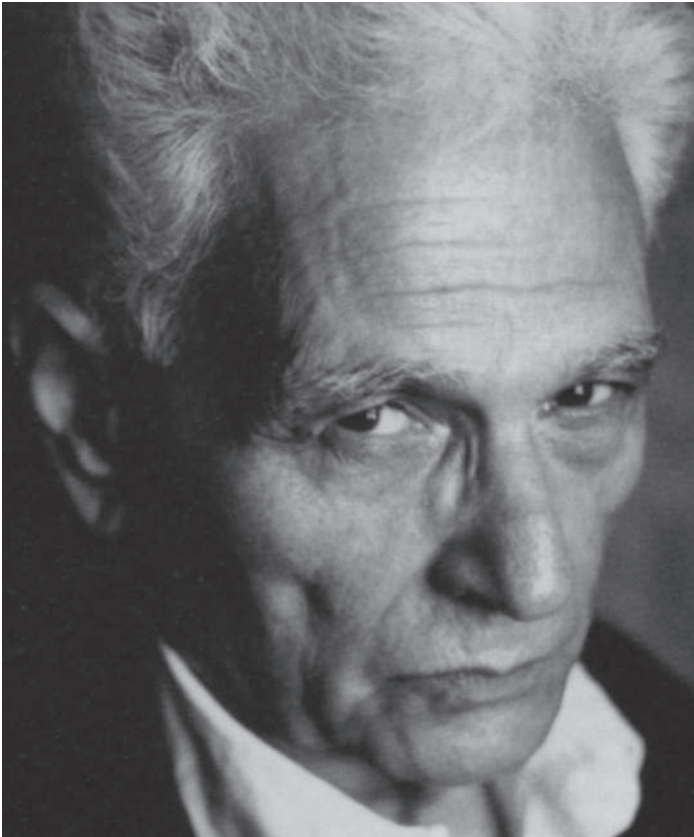
mondig en heeft daarom de hulp nodig van zijn vader die het voor hem of haar opneemt en namens het kind spreekt. Een weeskind is zijn vader kwijtgeraakt en heeft dus niemand die voor hem of haar spreekt. Zo, vreest Plato, heeft ook de tekst zijn oorspronkelijke stem en inspiratie verloren en staat hij nu bloot aan de vooroordelen waarmee de interpreten hem bestoken.

Tussen zeggingskracht en disseminatie

De wijsgerige hermeneutiek trekt een fundamenteel andere conclusie dan Plato en ze gebruikt daarvoor nog een ander argument dan de betekenisrijkdom. De betekenis van een tekst, zo zegt zij, behoort geen enkele lezer in het bijzonder toe. Teksten als de Bijbel blijven steeds opnieuw lezers aanspreken, en zijn dus niet alleen van betekenis voor één bepaald lezerspubliek, maar 'voor iedereen die lezen kan', zoals Gadamer schrijft. Ieder tijdperk laat de tekst dus op een andere manier spreken, en door deze andere manier van spreken biedt de tekst een antwoord op vragen die de lezers uit dit tijdperk motiveren.

Voor beide overwegingen, die van Plato en die van de hermeneutische wijsbegeerte, valt iets te zeggen wanneer we ze op de Bijbel toepassen. Vanuit Plato's perspectief zouden we kunnen wijzen op het onderscheid tussen letter en geest: de letter dient door de juiste geest geïnspireerd te zijn om de betekenis ervan achterhaald te kunnen laten worden, want anders blijft de tekst een dode letter. Vanuit het perspectief van de hermeneutische wijsbegeerte zou men echter kunnen vragen: wanneer een tekst goddelijk heet te zijn, welke interpretatie zal zijn rijkdom dan kunnen uitputten, en zou zo'n tekst niet voor iedereen in iedere tijd eigen antwoorden kunnen bevatten?

De hermeneutische wijsbegeerte heeft precies hierom zoveel vertrouwen in de veelheid van betekenissen. Volgens haar zijn grote teksten zoals de Bijbel in potentie *universeel*: ze hebben het vermogen iedereen aan te spreken (ik zeg hier 'in potentie' om



Jacques Derrida, de filosoof van de deconstructie

aan te geven dat niemand dit van tevoren kan voorspellen; of een tekst blijvend mensen aanspreekt, zal de tijd leren). Ieder mens kan, gemotiveerd door zijn eigen vragen, in dergelijke teksten antwoorden horen. In een interpretatiegeschiedenis kan deze potentiële universaliteit alleen maar in de vorm van een steeds veranderende duiding van de tekst tot uitdrukking komen, omdat de vragen en de omstandigheden van mensen in de geschiedenis immers structureel veranderen. Deze universele potentie impliceert bovendien dat een tekst niet zo kwetsbaar of machteloos is als Plato vreesde: de tekst geeft blijk van een aansprekende kracht die historische grenzen overschrijdt en steeds opnieuw gehoord wordt door lezers van verschillende pluimage.

Het is echter niet zo dat de tekst *alleen* bepaalt hoe hij gelezen wordt. We hebben hier immers ook te maken met de lezer, die zijn eigen vragen en culturele context meeneemt. Hoe de lezer wordt aangesproken, en welke betekenis de lezer in de tekst vindt, is daarom niet te voorspellen: als we het historische karakter van de doorwerking van een tekst serieus nemen, zullen we ook moeten accepteren

dat een interpreet ongedachte en voor andere generaties verwerpelijke betekenissen in een tekst vindt. Om dit tot uitdrukking te brengen spreekt de Franse filosoof Jacques Derrida (1930-2004) over *disseminatie*: de gedaanteverwisselingen die de betekenis van een tekst kan ondergaan wanneer hij door verschillende lezers gelezen wordt, zijn niet af te bakenen. Dit betekent ook dat de diversiteit aan betekenissen uiteindelijk desoriënterend kan werken – en men kan zich afvragen of deze desoriëntatie niet bij uitstek plaatsvindt in een tijd als de onze, die zich zo sterk bewust is van de geschiedenis van een tekst die zo scherp de veelheid van rondzwerfende en tegestijdige betekenissen ziet die aan een tekst kleven. Dan komt de volgende vraag op: hoe kan zo'n bijbeltekst, die alles tegelijkertijd lijkt te zeggen, nu betekenisvol zijn voor mijn eigen handelingen en mijn eigen levenshouding? Hierdoor komt de door Plato gememoreerde kwetsbaarheid van de tekst opnieuw in beeld: er is geen enkele verzekering dat de werkingsgeschiedenis, die de betekenis(sen) van een tekst tekent, deze niet ook grondig vertekent, waardoor de oorspronkelijke geest van de tekst verloren gaat.

Wie neemt het op voor de tekst?

Het mag dan zo zijn, zoals ik hierboven schreef, dat op schrift gezette tekens bestendiger zijn dan gesproken woorden, maar de tekens die op schrift staan, zijn ook stom: ze zeggen niets uit zichzelf, en daardoor kan men ze van alles *laten* zeggen. Schrifttekens worden pas weer omgezet in betekenisvolle woorden op het moment dat ze gelezen en begrepen worden: op het moment dat een boek op een bibliotheekplank rust, is het niets meer dan een verzameling stomme, nietszeggende tekens. Vroeger las men hardop – voor Augustinus was het in zijn jonge jaren bijvoorbeeld nog verbazingwekkend dat zijn leermeester stil kon lezen. Dit beeld van het hardop lezen suggereert dat de tekst op zichzelf weliswaar bestendig genoeg is om door de tijd te zwerfen, maar pas weer aan het woord komt wanneer de stem van de lezer zijn woorden uitspreekt. Gadamer bevestigt dit beeld wanneer hij zegt dat al-

leen de lezer de tekst opnieuw ter sprake brengt en aan het woord laat. De stem van de lezer verandert de schrifttekens terug in betekenisvolle woorden en blaast opnieuw een geest in de dode, stomme lettertekens.

Dit verdiept tevens ons inzicht in de zwakte van de tekst. Wanneer iemand ons iets over een bijbeltekst vertelt – vanaf een kansel, in een boek of tijdens een college –, krijgen we, zagezegd, nooit Gods stem zelf te horen. De tekst zelf spreekt niet, maar iemand, een interpreter, een boodschapper of een dogmatische tekst neemt het woord namens de bijbeltekst en vertelt ons wat er in die tekst te vinden is. Als zo'n vertolker te goeder trouw is, mogen we erop vertrouwen dat hij of zij ons zal laten delen in zijn of haar eigen begrip van de tekst, maar dat betekent nog steeds dat de tekst alleen met de stem van de interpreter aan het woord komt.

Het beeld van het hardop lezen levert ons dus het volgende inzicht. De vertolking van de tekst door een interpreter behelst een onvermijdelijk risico: de interpreter kan zich vergissen en kan een zeer eenzijdige lezing van de tekst geven en daarmee de tekst grondig vertekenen. Dit is één kant van het beeld van het weeskind dat Plato gebruikte voor het schrift: het weeskind kan niet langer rekenen op de hulp van de vader en loopt daardoor het risico 'met modder besmeurd te worden', zoals hij ergens schrijft. Niettemin is dit risico de keerzijde van de enige mogelijkheid om een tekst aan het woord te laten: als de woorden niet met de stem van de lezer een nieuwe geest krijgen ingeblazen, blijven de schrifttekens stom en nietszeggend. Ze moeten vertolkt en verkondigd worden, want dit is hun enige kans om gehoord te worden. Zonder de stem van de lezer veranderen de tekens nooit terug in betekenisvolle woorden. Zonder het werk van de interpreter, die zijn eigen begrip van een tekst naar voren brengt, wordt het rondzwerven van de betekenissen van een tekst tot stilstand gebracht, en spreekt de tekst niet meer.

Dit aspect komt ook terug in Plato's uitleg van het

beeld van het weeskind, en hij geeft er een belangrijke wending aan die door lezers als Gadamer en Derrida niet opgemerkt wordt: zij zien in Plato's beeld alleen de kwetsbaarheid van het schrift verbeeld en zij kibbelen onderling nog wat over de vraag of hij dit beeld zelf wel helemaal serieus neemt. Plato lamenteert echter niet alleen over de afwezigheid van de vader en de kwetsbare staat van de tekst. Hij wijst er daarentegen op dat er van deze weeskinderen een bepaald appèl uitgaat: is er nog iemand bereid pleegouder te worden van deze kinderen en voor hen op te komen en voor hen het woord te voeren? Zo hebben ook teksten, die zelf niet kunnen spreken, interpreteren nodig die aan die teksten een stem teruggeven en ze, zo goed en zo kwaad als het gaat, opnieuw aan het woord laten om ten gehore te brengen wat de tekst *nu* te zeggen heeft.

Hoe de tekst nu te laten spreken?

Het voorafgaande lost de kwetsbaarheid van de tekst niet op, maar het toont wel twee zaken aan. Ten eerste mogen rondzwervende betekenissen duiden op de rijke geschakeerdheid en het multi-interpretabele karakter van een tekst, maar dit betekent nog niet dat die betekenissen zomaar naast elkaar kunnen bestaan. Wanneer mensen in een tekst een levensoriëntatie zoeken, leiden twee strijdige interpretaties tot desoriëntatie. Precies in zulke contexten zien we hoe zwak de tekst eigenlijk is, en hoe weinig bestand tegen het interpretatieve geweld van de lezer. De werkingsgeschiedenis is hierbij bovendien niet alleen productief, maar tevens een last die zorgt voor desoriëntatie.

Ten tweede toont het aan dat de interpreter een dubbele rol heeft in de kwestie van de kwetsbaarheid van de tekst: de interpreter is niet alleen degene die de tekst blootstelt aan het gevaar misverstaan te worden, maar de interpreter is ook degene die de taak krijgt toebedeeld namens de tekst te spreken om zo de tekst in het heden te laten spreken en die voor de mensen van vandaag vrij te geven door hem te laten zeggen wat hij ons te zeggen heeft. ■